

Munich Personal RePEc Archive

The institutional conditions for eurozone membership and why the path is more important than the destination

Petranov, Stefan and Georgieva, Liliana and Ivcheva, Radostina

1 April 2022

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/115892/>
MPRA Paper No. 115892, posted 05 Jan 2023 06:16 UTC

Институционалните условия за членство в еврозоната и защо пътят е по-важен от неговата цел

Стефан Петранов, Лиляна Георгиева, Радостина Ивчева

Въведение

На 10 юли 2020 г. българският лев и хърватската куна бяха включени в Европейския механизъм на обменните курсове (ERM II). Тази стъпка е резултат от процес, започнал още през 2017 г. и развиващ се по Пътна карта, договорена между всички заинтересовани страни – България, Хърватия, страните от ERM II, финансовите министри на страните от еврозоната и Европейската централна банка (ЕЦБ)¹. И за двете страни включването е междинен етап – впоследствие се очаква те да се присъединят към еврозоната и да приемат еврото като единствено средство за разплащане. Това е тяхно задължение по договорите им за присъединяване към Европейския съюз (ЕС), според които те следва да се стремят да се присъединят към еврозоната². Впоследствие България обяви целева дата за въвеждане на еврото 1 януари 2024 г., а Хърватия подходи по-амбициозно и прие за такава дата 1 януари 2023 г.

От гледна точка на еврозоната, включването на България и Хърватия в механизма на обменните курсове е стъпка от естествения процес на нейното разширяване. В същото време, от гледна точка на двете страни, то може да е прелюдия към много съществени промени на националния паричен режим и на начина, по който функционират съответните национални институции. Специално в България, макар че има противоречиви мнения, надделява виждането, че членството на страната в еврозоната има повече предимства, отколкото недостатъци, че то ще е благоприятно за страната и следователно е желателно.

Процедурата за приемането на дадена страна в еврозоната изисква страната да бъде член на ERM II за най-малко две години. С други думи, България и Хърватия могат да бъдат включени в Еврозоната най-рано от началото на 2023 г. Но изискването за определен минимален период от време е най-малко същественото. Много по-важно е изпълнението на

¹ На предварителен етап, становище дават Европейската комисия, както и Икономическият и финансов комитет в неговия формат Работна група на еврозоната (EWG).

² Всички страни членки на ЕС са поели този ангажимент, с изключение на Дания, която има специален статут - участва в ERM II, но няма задължение да приеме еврото и да стане член на еврозоната.

други критерии, защото ERM II всъщност е конструкция, чиято цел е да се провери степента на готовност на дадена страна да приеме еврото. Т.е. по същество въпросът не е във времето, а в степента на готовност, като тя се преценява по формални количествени критерии на базата на пазарни индикатори. Но същевременно в този период на участие в ERM II от страните се очаква да водят макроикономически и структурни политики, които са в синхрон с тези в еврозоната и които да водят до сближаване на икономиките на кандидатстващите страни в по-широк план (извън формалните критерии) с икономиките на страните от еврозоната. Именно тук, при преценката за готовност в такъв по-широк план, могат да възникнат трудности за България.

Процедурата на преход от ERM II към еврозоната е регламентирана в Член 140 и Протокол 13 от Договора за функционирането на Европейския съюз. Приемането става с решение на Съвета на Европейския съюз, но процедурата започва с предложение от Европейската комисия (ЕК) кои държави изпълняват необходимите условия за приемане на еврото. Това предложение се основава на Докладите за конвергенция, които се изготвят от ЕК и ЕЦБ. Обсъждането в Съвета започва при наличие на препоръка от квалифицирано мнозинство от държавите членки на еврозоната. Следват консултация с Европейския парламент и обсъждане в Европейския съвет. А окончателното решение в Съвета се взема с пълно мнозинство от страните членки на ЕС.

Както става ясно от описаната процедура, приемането в еврозоната не е автоматично, а е резултат на решения на съответни органи в определен формат. И тук може да се направи една аналогия с процеса на приемане на България в т.нар. Шенгенско пространство. Въпреки че България отдавна се стреми да се присъедини към държавите членки от Шенгенската група и въпреки че изпълнява техническите критерии за това, страната среща съпротива и решение за нейното приемане не се взема вече повече от десетилетие. Погледнато от този ъгъл, тук възниква следният въпрос. Възможно ли е ситуацията с приемането в Шенгенското пространство да се повтори в някаква степен и България да срещне съпротива за присъединяване към еврозоната, въпреки изпълнението на формалните критерии за членство? Реалистична ли е определената дата 1 януари 2024 г. за приемане на еврото? Възможно ли е периодът на участие в ERM II, преди приемането в еврозоната, да се окаже значително по-дълъг от очакваното? Има ли риск от реализирането

на такъв сценарий и трябва ли да се правят опити да се контролира и намали такъв риск, ако той съществува? Това са въпросите, върху които е фокусирано настоящото изследване.

Поставените в предходния параграф въпроси са разгледани като в първия раздел е направено кратко описание на процеса на кандидатстване на България за участие в Шенгенското пространство, доколкото в последващите раздели се правят аналогии с този процес. Във втория раздел се разглежда детайлно какви са условията за приемане на страната в еврозоната, като се подчертава и анализира наличието на различни по своя характер условия – такива, които са формално описани и са свързани с обективни количествени критерии, и такива, които не са формализирани и са свързани с функционирането на българските институции. Продължавайки логиката на втория раздел, третият раздел се фокусира върху институционалните условия за прием в еврозоната, като разглежда различни аспекти на този въпрос на базата на сравнителен анализ между България и другите страни от ЕС. Подготовката и управлението на процеса на приемане на еврото в България се разглежда в четвъртия раздел, а в петия раздел са представени основните изводи от изследването.

1. Сагата Шенген

Пътят на България към Шенгенското пространство продължава вече над десетилетие. Заедно с членството си в Европейския съюз, България придобива статут на кандидат-членка за Шенгенската група. Интересен факт е, че пътищата на България и Румъния и в ЕС, и в Шенген, вървят паралелно, като България подава декларация за готовност за присъединяване към Шенген още през 2007 г., а Румъния през 2008 г. През следващите години двете страни преминават подробна и задълбочена оценка за определяне готовността им за прилагането на всички аспекти на достиженията на правото от Шенген: защита на данни, Шенгенска информационна система, въздушни граници, сухопътни граници, морски граници, полицейско сътрудничество и визи. На 29.09.2010 г. Съветът на ЕС публикува проект на решение за пълното прилагане на достиженията на правото от Шенген, включително отмяна на проверките по вътрешните граници, което е признак за пълното изпълняване на необходимите условия. След одобрението на Европейския парламент на 8

юни 2011 г. (като част от консултациите), Съветът по правосъдие и вътрешни работи³ потвърждава в заключенията си от 9 и 10 юни 2011 г., че двете страни са преминали успешно през процеса по оценка и, следователно, изпълняват всички заложиени провизии от Шенгенското споразумение. Въпреки това решението по този казус се отлага за септември 2011 г. Тогава, поради липса на единодушие за присъединяването на България и Румъния към Шенген, Съветът, под тогавашното полско ротационно председателство, изготвя компромисно предложение с т.нар. подход в „две стъпки“⁴ (two-step approach), потвърждавайки ангажимента си за премахване на граничния контрол към двете кандидат-членки, но без да се ангажира с конкретни срокове. Подходът в две стъпки се изразява в първоначално прекратяване на проверките по вътрешните морски и въздушни граници, а след това премахване на проверките по вътрешните сухопътни граници.

Този подход обаче не се реализира. Приема се, че подобно решение е спорно и ще създаде допълнителни пречки и че по-добрият вариант е приемът в Шенген да се случи с един единствен законодателен акт, тъй като в противен случай България и Румъния ще носят отговорностите на членки на Шенгенското пространство, без да имат право на напълно свободно придвижване, без граничен контрол. През следващите години въпросът за приемането на България и Румъния в Шенген е повдиган многократно, но липсва съществено развитие по темата, като липсва дори и обществен дебат.

В края на 2018 г. се предлага проект за резолюция на Европейския парламент за пълния прием на България и Румъния в Шенгенското пространство. Макар и при изпълнение на всички критерии още през юни 2011 г.⁵, членството на България е блокирано от Нидерландия през 2019 г. поради опасения за пропуски в граничния контрол, проблеми с корупцията, организираната престъпност и трафика на хора⁶. Франция също изразява опасения пред присъединяването на България поради съмнения за повсеместното налагане

³ Съветът по правосъдие и вътрешни работи се състои от министрите на правосъдието и вътрешните работи на всички държави членки, а по въпросите, свързани с Шенгенското пространство, участват и държавите, които са част от него, но не са в ЕС - като Швейцария, Лихтенщайн, Норвегия и Исландия.

⁴MEPs demand Bulgaria's and Romania's swift accession to Schengen area. (2018) European Parliament. <https://www.europarl.europa.eu/news/de/press-room/20181105IPR18252/meps-demand-bulgaria-s-and-romania-s-swift-accession-to-schengen-area> .

⁵ „Бъдещето на Шенген и свободното движение в Европа.“ (2018). Европейски парламент – Новини. <https://www.europarl.europa.eu/news/bg/headlines/security/20180216STO98008/razshiriavneto-na-shenghen-i-svobodnoto-dvizhenie-v-evropa> .

⁶ “Dutch minister ‘Blocs’ Bulgaria’s Schengen accession” (2019). Euractiv. <https://www.euractiv.com/section/politics/news/dutch-minister-bloks-bulgarias-schengen-accession/> .

на върховенство на закона⁷. През 2021 г. отново има призови за прием на България и Румъния в Шенгенското пространство, но по казуса липсва както напредък, така и сериозен обществен дебат.⁸ Така, в крайна сметка, повече от десет години след официалното становище, че България е изпълнила всички критерии за участие в Шенгенското пространство, страната остава извън него. Темата за това включване, широко дискутирана в началото на процеса, която също се счита за национална цел и е обявена за политически приоритет на практика от всички политически сили, постепенно отпада от общественото внимание и една декада по-късно вече не фигурира измежду политическите приоритети на правителствата.

2. Ясни ли са условията за прием в еврозоната?

На 29 юни 2018 г. Българската народна банка и Министерство на финансите изпращат съвместно писмо за намеренията на страната за кандидатстване в ERM II. В хода на преговорите включването на лева в ERM II е обвързано с изпълнението от страна на България на седем ангажимента: присъединяване към Банковия съюз; въвеждане на макро-пруденциален надзор; укрепване на рамката за надзор в небанковия финансов сектор; подобряване на рамката по несъстоятелността; засилване на рамката за борба с „изпирането на пари“; модернизирание на рамката за управление на държавните предприятия в съответствие с добрите международни практики; закон за ратификация на споразумението относно прехвърлянето и взаимното използване на вноски в Единния фонд за реструктуриране. Някои от изисквания са изпълнени, други са трансформирани в „post-commitments“⁹ и съответно ще бъдат преценявани при предстоящото влизане в еврозоната. По този начин през юли 2020 г. българският лев е включен в ERM II.

Продължаването на процеса до включване в еврозоната е регламентирано в Договора за функциониране на ЕС. Както бе подчертано във въведението на настоящото изследване,

⁷ France and Netherlands Remain Unsupportive of Romania, Bulgaria and Croatia's Schengen Accession. (2020). SchengenVisaInfo News. <https://www.schengenvisa.info.com/news/france-and-netherlands-remain-unsupportive-of-romania-bulgaria-and-croatias-schengen-accession/>.

⁸ Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, Rapporteur: Tanja Fajon. (2021). REPORT on the Annual Report on the Functioning of the Schengen Area (2019/2196(INI)). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0183_EN.html.

⁹ Ангажименти за последващо изпълнение. Такива са реформите в областите: небанков финансов сектор, рамка за управление на държавните предприятия, рамка по несъстоятелността и рамка за борбата с „изпирането на пари“.

процесът започва с докладите на ЕК и ЕЦБ. Според Чл. 140 на Договора „... Комисията и Европейската централна банка докладват на Съвета относно напредъка, постигнат от държавите членки с дерогация, в изпълнението на техните задължения, във връзка с постигането на икономическия и паричен съюз. Тези доклади включват преглед на съвместимостта между националните законодателства на всяка от тези държави членки, включително устройствените закони на техните национални централни банки, и членове 130 и 131 и Устава на ЕСЦБ и на ЕЦБ. Докладите изследват и постигането във висока степен на устойчива конвергенция....“

Договорът изисква степента на конвергенция да се оценява според изпълнението на следните критерии от страна на всяка държава членка:

- постигане във висока степен на ценова стабилност;
- устойчивост на държавната финансова позиция;
- спазване в нормални граници на отклонение на валутния курс на кандидатстващата валута спрямо еврото;
- трайност на конвергенцията, отразена в размера на дългосрочните лихвени проценти.

Изброените критерии са доразвити и квантифицирани чрез конкретни пазарни индикатори – т.нар. критерии от Маастрихт. Но в Чл. 140 от Договора се казва още, че „Докладите на Комисията и на Европейската централна банка трябва също така да вземат предвид резултатите от интеграцията на пазарите, състоянието и развитието на салдата по текущите плащания и проучването на развитието на разходите за труд за единица продукция и други ценови индекси.“

Както се вижда, формулировката на Чл. 140 изисква всъщност готовността на дадена страна да бъде включена в еврозоната да се преценява според три различни групи от изисквания. Едната група са изискванията за съвместимост на националното законодателство с Устава на ЕСЦБ и ЕЦБ. Към средата на 2020 г., когато българският лев е приет в ERM II, тези изисквания не са спазени. Законът за Българската народна банка не е напълно съвместим с изискванията за независимост, за забрана на монетарното финансиране и за юридическо интегриране в ЕСЦБ (вж. European Central Bank (2020), European Commission (2020)). Тези изисквания обаче са лесно преодолими, защото са добре

известни и логични и става дума за сравнително малки поправки в Закона за БНБ, които могат да бъдат извършени бързо при наличие на политическа воля.

Втората група изисквания са свързани с количествените критерии за конвергенция. Те се оценяват на базата на конкретни пазарни индикатори, което ги прави обективни и лесно проследими. Към средата на 2020 г., когато българският лев е приет в ERM II, България не изпълнява изискванията и на тези критерии. По-точно не е изпълнен критерият за ценова стабилност – средногодишната инфлация към м. март 2020 г. е 2.6% при референтна стойност, според критериите от Маастрихт, от 1.8% (вж. European Central Bank (2020), European Commission (2020)). Разликата не е голяма, но така или иначе съществува, и освен това е много вероятно подобна разлика да съществува и да се задържи за сравнително дълъг период. Българската икономика е в процес на догонване спрямо икономиките от еврозоната, с ценови нива, които са приблизително 52% от средното за еврозоната, като разликата произтича най-вече от цените на услугите. Това предполага почти неизбежно наличието на инфлация, която в средносрочен план да е по-висока от тази в еврозоната. Последното от своя страна означава, че макроикономическата политика трябва да има специален фокус и да се ориентира към антиинфлационни мерки, които да задържат инфлацията, макар и по-висока от тази в еврозоната, но все пак да остава под референтната стойност.

Останалите критерии от Маастрихт са спазени към датата на приемане на българския лев в ERM II. Дали това изпълнение е устойчиво, т.е. дали то ще се запази и към таргетираната дата за приемане на еврото, както и дали ще бъде възможно инфлацията да бъде държана под контрол, предстои да се види. Ще зависи от развитието на икономиките от еврозоната, както и от развитието на българската икономика. Но от гледна точка на процеса на приемането на страната в еврозоната, позитивното в случая на тази група от изисквания е, че критериите са обективни. Макар те да са възприети преди години, при друга икономическа среда, макар да не са замислени да отчитат динамиката на догонващи икономики, каквато е българската, и макар да има предложения за тяхното ревизиране, все пак те са обективни и поне не подлежат на спор дали са изпълнени или не.

Не така стоят нещата с третата група изисквания – готовността на страната да бъде оценявана в Конвергентните доклади на ЕК и ЕЦБ като се „...вземат предвид резултатите от интеграцията на пазарите, състоянието и развитието на салдата по текущите плащания и

проучването на развитието на разходите за труд за единица продукция и други ценови индекси“. Тази формулировка е доста широка и дава възможност за различни интерпретации и тълкувания. Това, по наше мнение, поражда риск за интегрирането на България в еврозоната, дори при безспорно изпълнение на количествените критерии от Маастрихт и при приемането на съответните промени в нормативната база.

3. Условието за интегриране, тълкувани в широк смисъл

Както се вижда от изложението в предния раздел, готовността на дадена страна за приемане в еврозоната може да се тълкува по-тясно, като се разглеждат само нормативните изисквания и количествените критерии от Маастрихт. Или може да се тълкува и по-широко, като се разглеждат и други ценови индекси, както и други фактори, които определят най-общо казано интеграцията на пазарите.

Тук заслужава да се отбележи, че публичният дебат в България е доминиран от по-тясното разбиране. До този момент в страната не се провежда задълбочена обществена дискусия за ползите и разходите от приемането на еврото като средство за разплащане. Липсват официални анализи на тази тема от държавните институции (например от Министерството на финансите или от Българската народна банка). Не са много и академичните публикации на тази тема. Освен това, условията за интегриране също не са подробно и задълбочено изследвани от българските анализатори – при какви критерии са се присъединили към еврозоната други страни, какви точно са критериите (изискванията), пред които ще е изправена България. Доколкото има публично достъпни анализи, в тях готовността на страната за приемане на еврото в повечето случаи се разглежда само в контекста на критериите от Маастрихт.

От друга страна, има редица изследвания на различни аспекти на процесите на конвергенция, както на България, така и на други страни от ЕС. Например задълбочен анализ на различни аспекти на конвергенцията на страните от ЕС и страните със статут на кандидат-членки в ЕС може да се намери в Рангелова и др. (2021). Изследване на структурната конвергенция на страните от еврозоната може да се види в Buti&Turrini (2015), а резултати конкретно за България могат да се видят в Raleva (2022) или Raleva (2020). Но според нас въпросите на конвергенцията, макар и свързани с приема в еврозоната, не се припокриват и не са еквивалентни с условията за прием в нея. Защото е

възможно дадена страна да изпълнява формулираните критерии за прием и в същото време в редица аспекти да не е конвергирала към страните в еврозоната, както е възможно и обратното - да е конвергирала в много аспекти към страните от Еврозоната, но да не изпълнява условията за прием¹⁰.

В случай, че се възприеме подход, при който готовността за Еврозоната се преценява не само по критериите от Маастрихт, но се отчитат още и устойчивостта и интеграцията на пазарите и други (неназовани) индекси, то България определено би могла да срещне сериозни затруднения. Според нас, текстовете на Договора за функциониране на ЕС дават такава възможност и вероятността да се подходи именно по този начин е много голяма.

За горното твърдение може да се съди по съдържанието на конвергентните доклади, които не се ограничават до нормативната съвместимост и критериите от Маастрихт. Докладите на ЕК тълкуват, че според Договора за функционирането на Европейския съюз (ДФЕС) се изисква да се вземат предвид и други фактори, свързани с икономическа интеграция и конвергенция. Това дава основание да се разглеждат според тяхната дефиниция „допълнителни фактори“, като в тях включват различни ценови индекси, интеграцията на пазара на труда, състоянието на платежния баланс, заключенията на процедурата за проверка на макроикономически дисбаланси и др. В последния Конвергентен доклад на ЕК (European Commission (2020)) се казва, че са изследвани такива допълнителни фактори и че към съответния момент страната няма макроикономически дисбаланси. Но се казва още, че по отношение на определени индикатори, отчитащи бизнес средата, България се представя по-зле от много от страните в еврозоната. Също така се заключава, че има предизвикателства по отношение на институционалната рамка, включително корупцията и ефективността на правителството.

Конвергентните доклади на ЕЦБ следват същата логика. Те също не се ограничават до хармонизирането на нормативната база и критериите от Маастрихт, а разширяват оценката за конвергенцията и до това, което дефинират като „други релевантни фактори“. В тази група се включва анализ на структурните реформи и стабилността на финансовата система (банкова и небанкова). В последния Конвергентен доклад (European Central Bank (2020)) по

¹⁰ В много от изследванията на конвергенцията към еврозоната се прави разграничение между номинална конвергенция, разбирана като критериите от Маастрихт, и реална конвергенция, разбирана като близост по отношение на БВП на глава от населението, заетост, производителност на труда и др.

отношение на тези и други релевантни фактори за България ясно се казва, че „постигането на среда, която да е добър проводник на устойчивата конвергенция, изисква икономически политики, ориентирани към стабилност и широкомащабни структурни реформи“. Като структурни реформи, които да допринасят за устойчивостта на конвергенцията, са посочени подобряването на бизнес средата, финансовата стабилност, качеството на институциите и управлението.

Определянето на дадени области като предизвикателства и препоръчването на определени реформи, които да гарантират устойчивост на конвергенцията по същество образуват една група от изисквания, които са неформални в смисъл, че не са формализирани, не са точно разписани и нямат количествено изражение. Но това не значи, че не са важни и не се следят. Напротив, в последно време може да се забележи ясна тенденция администрацията на ЕС в подобни ситуации да обръща внимание именно на такива изисквания. Например на европейско ниво вече има нормативен механизъм, който обвързва трансферите на средства по различните европейски фондове и програми с върховенството на закона, преценявано по доклади на ЕК. Приемането на плана за възстановяване и устойчивост на България (Next Generation EU) е забавено, като една от причините за това е изискване от страна на ЕК за конкретни промени в устройството на българската прокуратура и определени закони и реформи, което отново е свързано с върховенството на закона и функционирането на институциите. В контекста на процеса на интегриране в еврозоната, заслужава да се обърне внимание на прессъобщенията на ЕЦБ от 10 юли 2020 г. относно включването на българския лев и хърватската куна в ERM II. В него се подчертава „твърд ангажимент“ от страна на съответните органи „да следват стабилни икономически политики с цел запазване на икономическата и финансова стабилност и постигане на висока степен на устойчива икономическа конвергенция.“

Всичките факти, описани по-горе, показват, че ако искаме да преценим рисковете от забавяне на присъединяването на България към еврозоната, от гледна точка на възможно разширено тълкуване на Договора за функциониране на ЕС, трябва да видим къде стои страната по отношение на изтъкнатите неформализирани, но неявно съществуващи, според нас, критерии. Факт е, че слабостите, които се отбелязват и препоръките, които се предписват за България в последните Конвергентни доклади на ЕК и на ЕЦБ (от 2020 г.) до голяма степен съвпадат. Става дума за подобряването на бизнес средата, финансовата

стабилност, качеството на институциите, ефективността на правителството и намаляване на корупцията. Тези характеристики не са точно измерими, те подлежат на интерпретация и може да има различни виждания по отношение на тях. Но все пак има начини да се ориентираме, като използваме авторитетни международни наблюдения, за да обективизираме преценката, доколкото това е възможно.

Ефективност на правителството

Една от характеристиките, които се препоръчва да бъдат подобрени, е ефективността на правителството. Тя е и ключова по същество, защото всичко останало в края на краищата до голяма степен е свързано със и зависи от нея. Качеството на публичната администрация по принцип е от фундаментално значение за благоденствието на обществото във всеки аспект, а доброто управление и правната сигурност са основата за стабилна социална и бизнес среда. Оценките на ЕК са, че макар да има известно подобрение на ефективността на публичния сектор в България през последните години, страната има съществени управленски дефицити. Тя не се представя добре в планирането, развитието и координацията на политиките. Честите промени в законодателството и контролът върху прилагането му продължават да бъдат предизвикателства и големи пречки пред инвестициите. Законът за обществените поръчки, например, е изменян 11 пъти през 2018 г.¹¹

По-конкретна представа за мястото на България от гледна точка именно на тази характеристика, може да се добие от Световните индикатори за управление¹² - в тази система от показатели има агрегиран индикатор за ефективност на правителството¹³. Мястото на България и Хърватия в сравнение с другите страни от ЕС по отношение на този индикатор е представено на фиг. 1 – отделно за страните от еврозоната и за страните, извън еврозоната.

¹¹ European Commission, 2020 European Semester: Assessment of progress on structural reforms, prevention and correction of macroeconomic imbalances, and results of in-depth reviews under Regulation (EU) No 1176/2011 / https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2020-european-semester-country-report-bulgaria_en.pdf.

¹²Worldwide Governance Indicators – система от индикатори за различни аспекти на управлението, разработвана от Световната банка и обхващаща наблюдения за над 200 страни и територии.

¹³Индикаторът отчита възприятията за качеството на обществените услуги, качеството на държавната администрация, степента на нейната независимост от политически натиск, качеството на формулирането и изпълнението на политики. По конструкция той е нормиран в границите от -2.5 (най-слабо) до 2.5 (най-добро) управление.

Както се вижда от графиките, по този показател България е в най-неблагоприятно положение в сравнение със всички страни от еврозоната и е далеч от средното за еврозоната. Стойността на показателя за България е -0.07, при средна стойност за еврозоната 1.18 и най-ниска стойност за Италия от 0.40. В същото време показателят за Хърватия е 0.44 и той има по-висока стойност от показателя за Италия и е почти равен с този на Гърция. Нещо повече, България има по-нисък показател и от всички страни в ЕС, които са извън еврозоната, с изключение на Румъния.

Фиг. 1. Ефективност на правителството

Източник: Worldwide Governance Indicators.

Качество на институциите

В няколко поредни конвергентни доклада на ЕК е записано, че недостатъците във функционирането на институциите в България са съществена пречка пред икономическия и социалния потенциал на страната. В този ред на мисли подобряването на качеството на публичните институции ще спомогне за по-лесна и устойчива интеграция на България в еврозоната. Намалването на регулаторната и административната тежест и насърчаването на високи стандарти за прозрачност, почтеност и отчетност в публичната администрация спомагат за повишаване на производителността и засилване на конкурентоспособността.

В годишната си оценка от 2020 г. за напредъка по отношение на структурните реформи, предотвратяване и коригиране на макроикономическите дисбаланси съгласно

Регламент (ЕУ) No 1176/2011, ЕК отбелязва, че предоставянето на обществени услуги в страната се подобрява, но качеството им варира в широки граници. България е сред най-слабо представящите се държави членки по отношение на качеството и удобството за ползване на обществените услуги¹⁴.

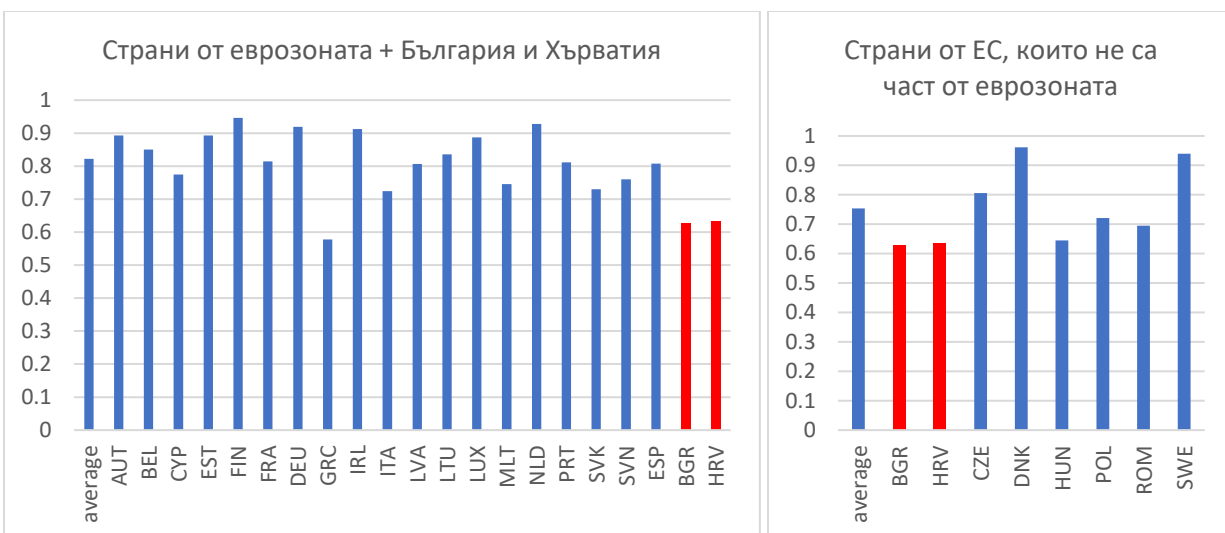
За целите на настоящото изследване можем да покажем как се представя България по отношение на качеството на институциите в сравнение с останалите страни в Европейския съюз, като се използва докладът Institutional Quality Index (IQI)¹⁵, изготвен от изследователския център Libertad y Progreso¹⁶. Мястото на България и Хърватия в сравнение с другите страни от ЕС по отношение на този индикатор е представено на фиг. 2 – за страните от еврозоната и за тези, извън еврозоната.

Сравнено с другите държави от еврозоната, България и Хърватия се представят по-зле, като единствено в Гърция стойността на показателя е по-ниска. Средното ниво на показателя за еврозоната е 0.8219, докато в България то е 0.6279. Нивото на показателя за качеството на институциите в Хърватия е малко по-високо - 0.6338, докато това в Гърция е 0.5781. По отношение на страните от Европейския съюз, които не са част от еврозоната, България показва най-нисък резултат, макар и близък до показателите за Хърватия и Унгария.

¹⁴ European Commission, 2020 European Semester: Assessment of progress on structural reforms, prevention and correction of macroeconomic imbalances, and results of in-depth reviews under Regulation (EU) No 1176/2011 / https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2020-european_semester_country-report-bulgaria_en.pdf .

¹⁵ IQI измерва качеството на институциите в 189 държави въз основа на относителното представяне на тези държави по осем основни показателя: върховенство на закона, гласност, отчетност, свобода на печата, възприемане за корупцията, глобална конкурентоспособност, икономическа свобода, бизнес климат.

¹⁶ Libertad y Progreso е изследователски център за обществена политика, създаден от сливането между СИМА и Foro Republicano.

Фиг. 2. Качество на институциите

Източник: Institutional Quality Index.

Корупция

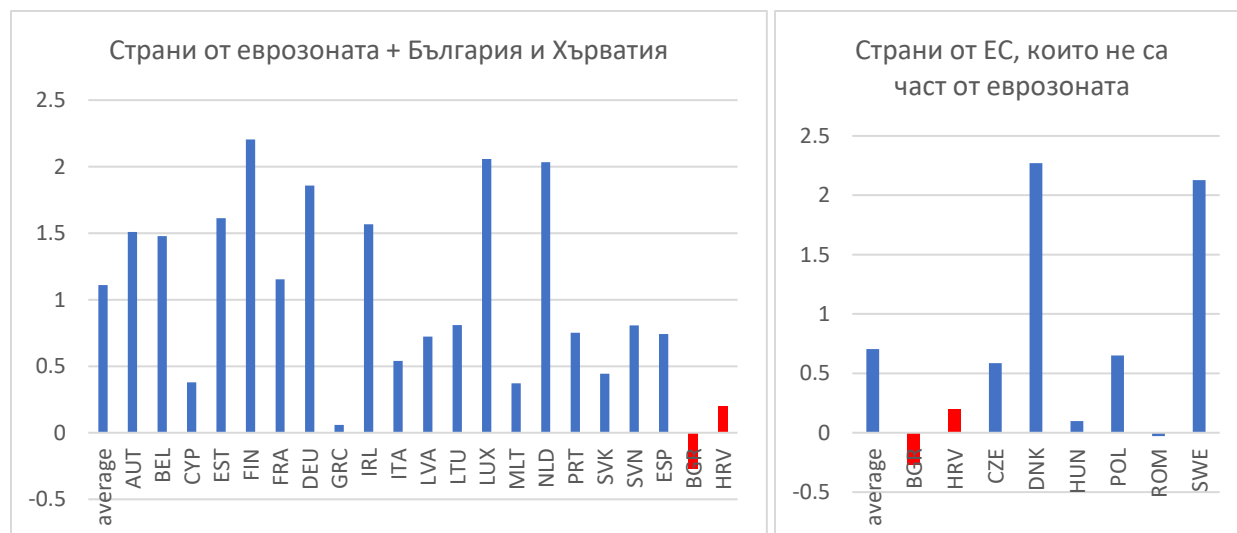
Друг проблем, който спъва България по пътя ѝ към успешната интеграция във европейските структури, включително и във валутния съюз, според конвергентните доклади е корупцията. Законодателството на ЕС съдържа специално задължение за управляващите органи да въведат основани на риска, ефективни и пропорционални мерки за предотвратяване на измами и корупция. В процеса на интеграция институциите на Европейския съюз и държавите членки споделят отговорността за защита на парите на данъкоплатците и следва да гарантират, че инвестициите дават планираните резултати.

От гледна точка на тази характеристика, оценка за мястото на България по отношение на останалите държави от Европейския съюз, може да се направи с помощта на агрегирания индекс за „контрол на корупцията“¹⁷ от Световните индикатори за управление. Местото на България и Хърватия, в сравнение с другите страни от ЕС, по отношение на този индикатор е представено на фиг. 3.

Както се вижда от графиките, по този показател България показва по-ниски резултати в сравнение със всички страни от еврозоната. Освен че резултатите на страната са далеч от средното за валутния съюз, България е единствената държава, за която показателят е с

¹⁷ Показателят „контрол върху корупцията“ изразява възприетията за степента, до която публичната власт се упражнява за лична изгода. Показателят обхваща различни проявления на корупцията, а като конструкция е нормиран в границите от -2.5 (най-висока корупция) до 2.5 (най-ниска корупция).

отрицателна стойност. Нивото на показателя за България е -0.27, при средна стойност за еврозоната 0.70 и най-ниска стойност за Гърция от 0.06. В същото време показателят за Хърватия е 0.20. Също така България има най-нисък показател и от всички страни в ЕС, които са извън еврозоната.

Фиг. 3. Контрол на корупцията

Източник: Worldwide Governance Indicators.

Друг възможен инструмент за сравнителен анализ е публикуваният от Transparency International¹⁸ „индекс на възприятията за корупция“ – (CPI)¹⁹. Според годишния доклад на организацията за 2021 г. България е държавата в ЕС, чието население има най-силно усещане за корупция по високите етажи на властта. Страната дори влошава позицията си в глобалната класация, като от 76 място през 2020 г. спада с две позиции до 78 през 2021 г., нареждайки се до държави като Бенин, Буркина Фасо и Бахрейн. От членките на ЕС с най-близък резултат са Румъния (66 място) и Унгария (73 място).

¹⁸ Transparency International (TI) е политически безпристрастна коалиция, която осъществява дейността си посредством мрежа от над 90 представителства по цял свят и Международен секретариат в Берлин, Германия. Мисията на организацията е обединяването на усилията на държавните институции, местните власти, частния сектор и медиите на цел провеждането на системни реформи и предприемането на конкретни действия срещу разпространението на корупцията.

¹⁹Corruption Perception Index се публикува ежегодно от Transparency International. Според него държавите се класират „по техните възприемани нива на корупция в публичния сектор, както са определени от експертни оценки и проучвания на общественото мнение“. Стойностите на показателя варират между 0 и 100 пункта, като 100 пункта показват страна, свободна от корупция.

Тясно свързан с корупцията в дадена страна е размерът на сивата икономика. Това е така, защото именно дейностите от сивата икономика са най-често източникът на средства, чрез които се реализират корупционните практики. От тази гледна точка действителността в България също не може да буди успокоение. Има оценки, че в последните години размерът на сивата икономика, съотнесен към официалния БВП, е от порядъка на 21 - 22% (Petranov, 2022b). В сравнителен план оценките са, че България има най-висок дял на сивата икономика от всички страни от ЕС (вж. Medina&Schneider (2018) или Kelmanson et all. (2019)).

Бизнес среда

Изследването на бизнес средата предполага използването на комплексни и многопластови показатели за анализ. Като понятие, бизнес средата по принцип включва различни аспекти на социалната реалност като възможността за изтраждане и разработване на бизнес, достъпа до различни комунални услуги, сложност и тежест на административните процедури и други. Именно поради многообразието от фактори, които понятието включва, е толкова трудно тази характеристика да бъде надеждно изследвана.

За целите на нашето изследване анализът на бизнес средата е направен на базата на два показателя - индексът на Световната банка „Ease of Doing Business“²⁰ и динамиката на размера на инвестициите в страната.

„Ease of Doing Business” е широко цитиран и използван показател, основно заради репутацията на Световната банка²¹, като той отчита редица важни за бизнеса характеристики на деловата среда. Независимо от това, ние считаме, че информативността му е ограничена. Причината за това е, че той отчита преди всичко формалната страна на бизнес средата - необходимото време за определени административни процедури (регистрация на фирма например), достъп до комунални услуги, изискван размер на минимално внесен капитал при основаване на фирма, данъчни ставки, процедури и време,

²⁰ В превод – „лесно правене на бизнес“. Индексът „Ease of Doing Business“ включва 190 страни, като използва 41 индикатора, групирани в 10 раздела, за да анализира и оцени бизнес средата във всяка една страна.

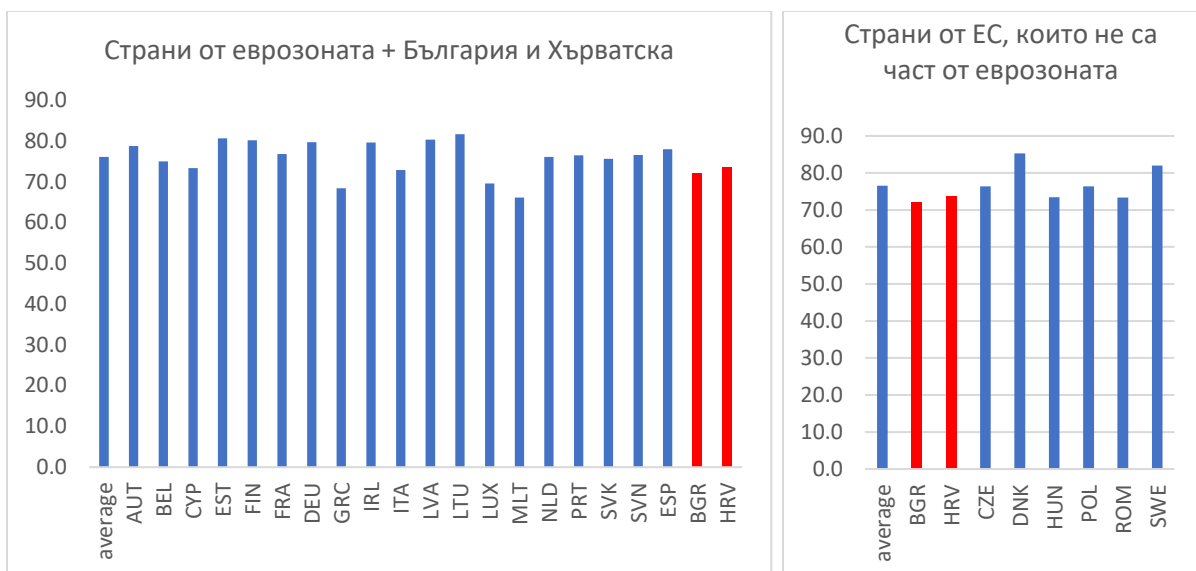
²¹ Като подобни показатели могат да бъдат посочени „Business Environment“ на Economist Intelligence Unit и „Business Complexity Index“, съставян и публикуван от TMF Group. Но базите с данни за тези показатели не са пълни – някои от страните, които използваме в нашия сравнителен анализ, липсват и поради това сме се спрели на показателя „Ease of Doing Business“, независимо от това, че неговото публикуване е спряно от 2021 г., заради организационни противоречия в Световната банка.

необходимо за регистрация на имоти, защита на миноритарните акционери и др. Всички тези параметри на бизнес средата са безспорно важни, но това са преди всичко регулациите „на хартия“. Практическото прилагане на тези регулации обаче може да се отклонява от това, което е записано „на хартия“. Освен това, интерпретацията на някои от индикаторите, влизайщи в състава на индекса, може да не е еднозначна²².

Поради изложените аргументи ние използваме и друг показател за бизнес средата, който дава друга гледна точка. Това е относителният дял на инвестициите в Брутния вътрешен продукт (БВП). Нашата логика е, че бизнес средата най-добре може да се разчете чрез пазарни индикатори и по-точно чрез поведението на инвеститорите. При нормални пазарни условия капиталът (инвестициите) се насочва натам, където има най-добра среда за бизнес. Когато условията са благоприятни, частният сектор инвестира в нови проекти, иновира и се възползва от създадените възможности. В такава среда трябва да се очаква относително голям размер на инвестициите. И обратно, недобрата бизнес среда не може да привлича трайно инвеститори и следователно в такава страна ще се наблюдават относително малко инвестиции.

Данните за стойностите на показателя “Ease of Doing Business” за страните от ЕС (от Евронзоната и извън нея) са илюстрирани чрез фиг. 4. Според тях България има по-ниска оценка от средната за еврозоната и е с по-ниска оценка от Хърватия. Бизнес средата в България е оценена като по-лоша от повечето страни в еврозоната, но все пак по-добра от Малта и Гърция, както и от Люксембург. В сравнение с всички страни извън еврозоната България има най-ниска оценка за бизнес среда.

²² Например, не е еднозначно ясно дали възможността да се регистрира фирма с 2 лева капитал (както е в България) означава непременно по-добра бизнес среда, отколкото ако има изискване фирма да се регистрира с 1000 лв. минимален капитал.

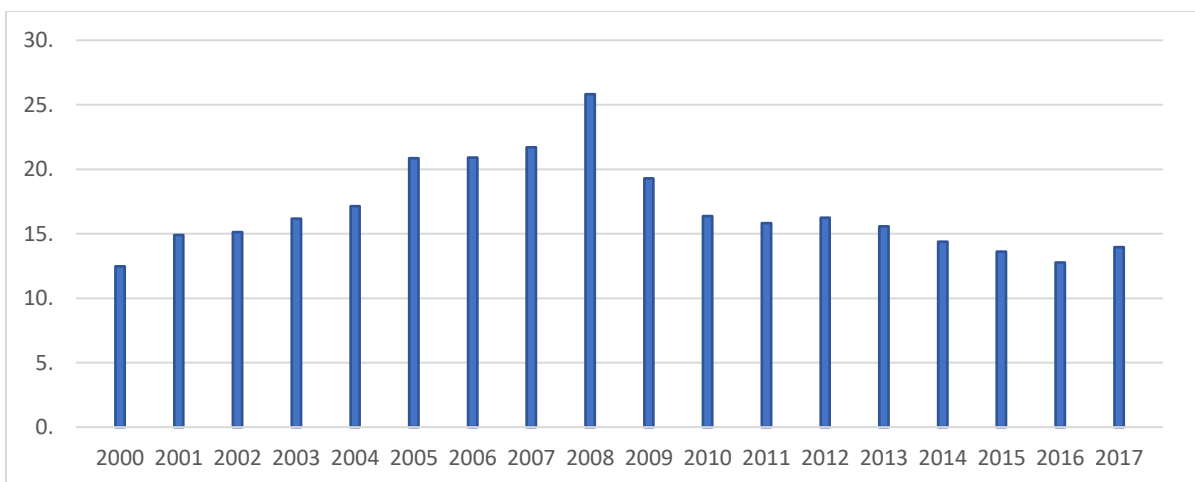
Фиг. 4. Бизнес среда

Източник: Световна банка, "Ease of Doing Business Index".

Вторият показател, който настоящото изследване използва като характеристика на бизнес средата, е илюстриран чрез фиг. 5. Данните са за размера на брутното образуване на основен капитал от бизнес сектора, съотнесен към размера на БВП в периода 2000 - 2017²³. По същество този показател описва динамиката при акумулирането на производствен капитал в България (машини, съоръжения, търговски сгради, транспортни средства и др.), в рамките на съответната година.

От графиката се вижда, че инвестициите на бизнес сектора систематично намаляват от 2008 до 2016 година, което във всички случаи не говори добре за развитието на бизнес средата. В края на периода съотношението на инвестициите към БВП е много ниско, то фактически се връща до нивата от 2000 го.. А това е година, когато страната току що е излязла от най-голямата в новата си икономическа история криза (1997), когато се провежда широкомащабна приватизация и има висока безработица.

²³ В базата на Евростат няма данни за годините след 2017.

Фиг. 5. Съотношение между инвестиции на бизнес сектора и БВП (%)

Източник: Евростат.

Бизнес средата е важна за всяка една страна заради перспективите ѝ за икономическо развитие. Чуждестранните инвеститори следят показатели, свързани с бизнес средата, подобни на разгледаните от нас и те имат голяма тежест в процеса на вземане на решения относно географска локация, естество и размер на инвестицията. В същото време местните инвеститори усещат средата на собствения си гръб. Но подобряването на средата за бизнес в България е важно, защото тя видимо отстъпва на другите страни, с които страната е в конкуренция, както става ясно от разгледаните данни. Необходимо е страната да е по-атрактивна за инвестиционна дейност, за да се създадат перспективи за по-висок растеж и по-добро развитие.

Разгледаните в този раздел евентуални проблеми за процеса на интеграция в Евронзоната са всъщност проблеми на цялостното българско икономическо развитие и те са взаимосвързани. Висок и устойчив икономически растеж не може да се поддържа без добре функциониращи икономически, социални и политически институции, които да провеждат ефективни политики. Доброто управление създава доверие, правна стабилност, адекватна съдебна система, относително малка по размер сива икономика и ниска степен на корупция. Тези предпоставки са фундаментално важни за развитие, натрупване и максимално използване на производствените фактори – физически капитал, човешки капитал, социален

капитал и рационална инфраструктура²⁴. Именно тогава се създава благоприятна среда за стопанска дейност²⁵. По този начин взаимно се преплитат разгледаните в настоящия раздел характеристики – ефективност на управлението, качество на институциите, размер на сивата икономика, ниво на корупция. Те са взаимосвързани и си влияят и в крайна сметка оформят средата за икономическо развитие да бъде по-благоприятна или по-малко благоприятна.

Всичко това означава, че ако на процеса на интегриране на България в Евроразоната се гледа в контекста на разгледаните институционални проблеми, то този процес ще се забави значително. Защото тези проблеми не могат да бъдат решени бързо и лесно и изискват трудни за прилагане мерки. Но не това е най-важното. Колкото и трудни да са такива мерки, и дори да са болезнени, те са абсолютно нужни за развитието на страната извън контекста на интеграцията в еврозоната.

4. Планиране и подготовка на интеграцията

Както е подчертано във Въведението на настоящото изследване, България официално е обявила, че ще се стреми да бъде приета в еврозоната от 1 януари 2024 г.²⁶ За тази цел Правителството е приело през юли 2021 г. Национален план за приемане на еврото в Република България. Този план обаче е фокусиран изцяло върху техническите аспекти на процеса.

В него се разглеждат различни организационни и комуникационни дейности, имащи отношение към замяната на лева с евро. Въз основа на опита на други страни подробно е описано какво следва да се направи от ангажираните институции - като се започне от запознаване на гражданите с общите аспекти на въвеждането на еврото, мине се през правилата за преизчисляване на цените и други стойности, през процедурите за замяна на пари в брой и конвертиране на левови депозити и заеми с фиксирани и променливи лихвени проценти и се стигне до информираността и защитата на потребителите. Всичко това е

²⁴ Подробно разглеждане на негативната зависимост между размерите на сивата икономика и макроикономическите производствени фактори може да се види в Petranov et al. (2022a).

²⁵ Тези твърдения са в основата на ендогенната теория на икономическия растеж.

²⁶ Определена в Постановление № 103 от 25 март 2021 г. за изменение и допълнение на Постановление № 168 на Министерския съвет от 2015 г. за създаване на Координационен съвет за подготовка на Република България за членство в еврозоната.

абсолютно необходимо за гладкото протичане на процеса на мигриране към еврото и за координирането на администрацията.

Но от Националния план отсъстват два важни елемента. Единият елемент е конкретен график, който да е съобразен с таргетираната дата. В самия Национален план е записано, че такъв график, в който конкретните задачи се обвързват с конкретни срокове и отговорни за изпълнението институции, ще бъдат детайлно разписани впоследствие в План за действие. Но по-малко от две години преди таргетираната дата такъв План за действие с конкретен график липсва.

Вторият липсващ елемент е комплексът от действия, свързан с мерки, които да водят до изпълняване на критериите за приемане на страната в еврозоната. Може да има различни мнения по това дали такъв комплекс от мерки трябва да присъства в Националния план или не. Но не може да има две мнения по въпроса, че такива мерки трябва да се изпълняват, за да може страната да отговори както на правните и икономическите изисквания, така и на изискванията за функциониране на институциите, за да може да стане член на Еврозоната.

Настоящото изследване е фокусирана именно върху функционирането на институциите, изисквания за което в неявна форма според нас съществуват. И това налага провеждането на съответни структурни политики. От тази гледна точка може да се твърди, че има голяма степен на неосведоменост и непрозрачност какво точно се изисква и какви точно ангажименти следва да бъдат изпълнени. Както вече бе отбелязано, цялостната тема за еврозоната, за ползите и разходите от приемането на практика не е предмет на информиран публичен дебат в страната. На политическо ниво, макар да доминира виждането, че страната трябва да се присъедини към еврозоната, все пак има някои политически сили, които не споделят това виждане. От друга страна, общественото мнение не е настроено дефинитивно²⁷. В същото време администрацията не е показала публично някакъв официален анализ за ползите и разходите по тази тема. В най-висока степен това се отнася именно до неформализираните институционални изисквания и евентуалните ангажименти на страната, свързани с тях.

²⁷ Според проучване на Евробарометър от месец май 2021 г. 54% от респондентите подкрепят въвеждането на еврото, докато 44% - не. В същото време при проведено проучване от агенция Тренд през септември 2021г. отговорите на въпроса „Вие лично подкрепяте ли или не подкрепяте България да въведе еврото като официална валута вместо лева?“, се разпределят по следния начин - 58% от респондентите не подкрепят, а по 21% подкрепят или не могат да преценят.

ЕС е сложен и развиващ се механизъм. Това важи с пълна сила и за еврозоната. През 2022 - 2023 г. се очаква да влязат нови, допълнителни законодателства на ЕС за интегритета на еврозоната. И съответно към момента на членството България ще трябва да се съобразява и да изпълнява новите изисквания. Те са още в проекция, но за тенденциите при тяхното формулиране може да се съди по изказвания на европейски парламентаристи и публикации на ЕЦБ.

Ето някои примери. Към настоящия момент в Европейския парламент съществува скептицизъм относно влизането на България в еврозоната, както и опасения, че подобно решение би могло да доведе до сериозни проблеми както за страната, така и за останалите страни в обединението. Страните членки не биха приели в еврозоната страна, която е застрашена от нестабилност и евентуална дългова криза. По-консервативните членки на еврозоната, като Германия, считат, че членството там е много повече от икономически съюз и държат на силните институции и вътрешната стабилност²⁸. Според Свен Гиголд²⁹ ЕС не трябва да допуска страна членка да става хъб на широкомащабно пране на пари, както се е получило в миналото с Кипър и балтийските държави. Като следствие от това, той счита, че преди да се присъедини към еврозоната България трябва да се справи с проблемите на прането на пари и корупцията. От друга страна, виждането на ЕК е, че борбата срещу корупцията е приоритет за Комисията, тъй като върховенството на правото е основна ценност, както е посочено в чл. 2 от Договора за ЕС³⁰. Също така, в публикация на ЕЦБ (Doriguzzi et al. (2020)) се излага разбирането, че приемането на еврото трябва да бъде устойчиво в дългосрочен план и според авторите в този аспект фактори като устойчиви икономически структури, финансова стабилност, качество на институциите и управлението също играят много важна роля.

Заклучения

Изложените факти и проведеният анализ на процеса на интегриране на България в еврозоната показва, че този процес е сложен и може да се натъкне на редица проблеми.

²⁸ Amaro, Silvia, Amid Brexit and rising populism — there's a European country that's still desperate to join the euro. CNBC. <https://www.cnbc.com/2018/04/23/bulgaria-the-european-country-still-hoping-to-join-the-euro.html>

²⁹ Евродепутат от Германия (Вж. Emerging Europe, 4.10.2021, Will Bulgaria and Croatia meet their eurozone accession deadlines?)

³⁰ Отговор на еврокомисар Ферейра на запитване на двама германски евродепутати.

Успешното му провеждане ще зависи според нас от изпълнението на три групи изисквания, които страната трябва да изпълни – юридически, количествени (пазарни) и неформализирани (институционални) изисквания за устойчива интеграция на пазарите.

Настоящото изследване е фокусирана върху третата група, която по наше мнение е в много голяма степен negliжирана в публичните дискусии от гледна точка на контекста за присъединяване към еврозоната. Въпросите за ползите и разходите от приемането на еврото като официално средство за разплащане общо казано не са задълбочено дискутирани и липсват сериозни официални анализи в тази насока. Но по отношение конкретно на третата група изисквания може да се каже, че има голяма степен на неразбиране за нейната роля в процеса. Това, че в страната има проблеми с качеството на институциите, върховенството на закона, ефективността на управлението и др. е добре известно. Но това, че тези характеристики може да са пречка за интегрирането в еврозоната, определено е извън общественото внимание. За голямата част от администрацията, анализаторите, както и за общата публика, като условия за прием в еврозоната се възприемат само някои нормативни поправки (юридически изисквания) и количествените критерии от Маастрихт.

Приемът в ERM II се счита за необратима стъпка за присъединяване към еврозоната, като дори ЕЦБ няма право на вето, а само точната дата на прием може да бъде променена. Но въпреки това ние считаме, че дори страната да направи необходимите нормативни промени и да изпълнява критериите от Маастрихт, заради институционалните изисквания има риск страната да попадне в ситуация на блокирано членство, подобно на случая с Шенгенското пространство. Според нас този риск никак не е малък, защото има редица сигнали, че Европейските институции ще разглеждат въпроса за „интегрирането на пазарите“ не само в тесния контекст на числовите критерии от Маастрихт, а в по-широкия контекст на дългосрочност, устойчивост, качество и стабилност на институциите и управлението.

Ако рискът от такова тълкуване се реализира, процесът на интегриране на България в еврозоната може да се окаже доста продължителен и далеч да надхвърли официално заявената дата 1 януари 2024 г. Опитът на Литва, Латвия и Естония, които пребивават в ERMII съответно, 9.5, 8.5 и 6.5 години може да е показателен в това отношение.

Ако събитията се развият именно по този начин и приемът в еврозоната се забави значително, това все пак не трябва да се възприема като драма от българското общество. За

България е необходимо да положи значителни усилия за утвърждаването и укрепването на институциите и качеството на управлението и да преодолее проблемите с върховенството на закона, със съдебната система, с относително големия размер на сивата икономика и корупцията. Това е необходимо не толкова и не само за приемане в еврозоната. С функционирането на Паричния съвет, с членството в ERMII и Банковия съюз, както и с други елементи, страната така или иначе на практика е частично поне в еврозоната. Но извън конкретиката на еврозоната, всичко това е фундаментално необходимо за развитието и просперитета на българското общество.

Нашето изследване показва, че има сериозен риск процесът на сближаване и интегриране в еврозоната да се окаже много по-труден и по-бавен, отколкото се очаква. Осъзнаването на този риск е първата важна стъпка за неговото контролиране, след което е необходимо да се предприемат определени мерки. В краткосрочен план според нас е необходимо да се извършат и публикуват официални анализи на държаната администрация за ползите и разходите от приемането на еврото, както и да се проведе качествен дебат на тази тема, включително и по институционалните пречки за процеса. Необходим е и реалистичен план за действие, какъвто към момента липсва.

Но това вероятно няма да е достатъчно. В средносрочен план е необходим съществен, неформален напредък по разгледаните в настоящото изследване характеристики чрез подходящи структурни реформи. Трябва да се продължи с мерките за намаляване на сивата икономика и корупцията, с дигитализацията на публичните услуги и обучението на администрацията, с прозрачността на държавните поръчки и върховенството на закона. Тогава интеграцията в еврозоната ще може да се реализира по естествен начин, на практика автоматично. Усилия, които подобряват институционалните характеристики, разгледани тук, е необходимо да се положат заради самото икономическо развитие на страната, извън процеса на приемане на еврото. Това е по-важно от формалното членство в еврозоната. С други думи, в този случай, целта за членство в еврозоната не е толкова важна, колкото е важен пътят, който може да отведе страната до нея.

Литература

Величков, Н. (2020) Реална и структурна конвергенция на България към Еврозоната. – В: Икономически предизвикателства: криза, шокове, реструктуриране, политики. УНСС.

Рангелова, Р., Бобева, Д., Златинов, Д. (2021). Икономически растеж и конвергенция в Европейския съюз. Издателство на БАН.

Buti, M., Turrini, A. (2015) Three waves of convergence= Can Eurozone countries start growing together again? Vox EU, CEPR.

Dorrucchi, E, Fidora, M., Gartner, C., Zumer, T. (2020) The European exchange rate mechanism (ERM II) as a preparatory phase on the path toward euro adoption – The case of Bulgaria and Croatia.– - *ECB Economic Bulletin*, Issue 8.

European Central Bank (2020) Convergence report.

European Commission (2020) Convergence report.

Kelmanson, B, Kirabaeva, K., Medina, L., Mircheva, B. & Weiss, J. (2019) Explaining the shadow economy in Europe: size, causes and policy options. - *IMF Working Paper*, No. 19/278.

Medina, L., Schneider, F. (2018) Shadow economies around the world: What did we learn over the last 20 years? - *IMF Working Paper*, WP 18/17.

Petranov, S., Zlatinov, D., Velushev, M., Georgieva, L., Ivcheva, R. (2022a) Shadow economy and production factors: results from an empirical analysis with a panel data set. *Economic Studies*, Issue 2.

Petranov, S., Zlatinov, D., Atanasov, I. (2022b) The shadow economy in Bulgaria during the period 2006-2019. *Economic Studies*, Issue 5.

Raleva, S. (2022) Structural convergence with Eurozone: A comparative analysis of Bulgaria and Romania. Proceedings of 65th International Scientific Conference on Economic and Social Development.

Raleva, S. (2020) Bulgarian GDP expenditure structure growth impact and convergence with Eurozone - *Yearbook of UNWE* (1).